

ILKKA NIINILUOTO

Arvojen muutos ja moraalikasvatus

Maailman nopea muutos ympärillämme on johtanut suomalaisen elämänmuodon kriisitalaan. Kukaan ei tiedä, mihin maailma on menossa ja mitä meidän oikeastaan pitäisi tehdä. Yleinen hämmennys on vallannut ihmisten mieltä. Kyse ei ole neuvottomuudesta vain talouden ja politiikan aloilla, vaan myös arvot ovat joutuneet murrokseen. Tässä tilanteessa käynnistetty arvokeskustelu on tuonut uudella tavalla ajankohtaisiksi moraalikasvatuksen ongelmat – yhtä lailla nuorten kuin aikuistenkin osalta.

Arvot murroksessa

Länsimaisen kulttuurin nykyinen kriisi yhdistetään julkisessa keskustelussa tavallisesti perinteisten arvojen häviämiseen, ”arvotyhjiön” muodostumiseen. Vaikka Suomessa onkin viime vuosikymmeninä käyty läpi syvälinen arvojen murroskausi, joka on liittynyt elinkeinorakenteen ja kulttuuri-instituutioiden muutokseen, silti yleinen väite maamme ajautumisesta ”arvotyhjiöön” näyttää olevan väärä, epätarkka tai harhaanjohtava diagnoosi nykyisestä tilanteesta. Suomalaisessa elämänmuodossa on aina ollut sekä pysyvälouonteisia että ailahtelevasti muuttuvia arvoja, joita ihmiset uusintavat ja tavoittelevat toiminnassaan. Tämä näkyy myös monissa empiirisissä tutkimuksissa, joissa on selvitetty suomalaisten arvomaailman muutoksia (ks. Suhonen, 1988; Venkula ja Rautevaara, 1992). Nykyisen tilanteen peruspiirteitä ei olekaan arvottomuus tai arvotyhjiö, vaan arvojen runsaus, hajanaisuus ja ristiriitaisuus.

Samalla kun perinteiset arvoauktoriteetit (kirkko, koti, koulu, poliittiset puolueet) ovat

menettäneet asemiaan, arvoja on ryhdytty kauppaamaan markkinoilla ehkä vilkkaammin ja enemmän kuin koskaan aikaisemmin. Asialla ovat lehdistö, televisio, sadat uskontokunnat, ”hengen ja tiedon messut”, uusien elämäntapojen yhdyskunnat ja harrastuslaitokset.

Runsauden pula on kuitenkin vain yksi tekijä, joka aiheuttaa valinnan vaikeutta. Monet mielestämme kauniit ja hyvät asiat ovat keskenään ristiriidassa: vaikka melkein kaikki haastattelussa ilmoittavat kannattavansa ympäristönsuojelua tai köyhien maiden kurjuuden ja nälänhädän lieventämistä, harvat meistä ovat sittenkään valmiita itse antamaan siihen taloudellista panosta oman elintason tai firman liikevoiton kustannuksella. Etäisyys sanoista tekoihin on nykyisin ehkä pitempi kuin koskaan aikaisemmin.

Arvomaailman hämmennystä lisää ihmisten oikeutettu tunne siitä, että heillä ei ole todellisia vaikutusmahdollisuuksia tärkeissä kysymyksissä (kuten Euroopan yhdentyminen, hyvinvointivaltion purkaminen), jotka ratkaistaan Brysselin neuvottelupöydissä, hallituksen kabinetissa ja yritysten johtoelimissä. Kuluttajat voivat toki vielä vapaasti valita, minkä merkkistä hammastahnaa he käyttävät tai mitä televisiokanavaa he seuraavat, mutta talouselämän todelliseksi vallankäyttäjäksi ovat kohonneet nimettöminä pysyvät, valuuttakaupoilla spekuloiivat ”markkinavoimat”. Puolueet eivät profiloitu selvien ohjelmien kannattajiksi, eivätkä niiden edustajat aina kannan henkilökohtaista vastuuta lupauksistaan: vastuuta tehdyistä päätöksistä väistellään uskottelemalla, että ne olivat ko. tilanteessa ”ainoita” vaihtoehtoja.

Lopulta valinnan ehkä hankalin piirre on se, että meitä ei ole opetettu ja rohkaistu ottamaan

itse kantaa asioihin. On paljon helpompaa tehdä niin kuin joku käskee tai matkia muita kuin vaivata omaa päätään hankalilla kysymyksillä.

Aitoa tarvetta ja ilahduttavan suurta intoa arvoeskusteluun esiintyy nykyisin laajoissa kansalaispiireissä. Pelkkä keskustelu ei kuitenkaan riitä, vaan tarvitsemme myös järjestelmällistä filosofiaa, syvällisemmin arvoihin liittyvien peruskysymysten tutkimusta. Sen tehtävä on tarjota kriittiselle ajattelulle välineitä, joilla ihmiset voivat itse oppia jäsentämään, selkeyttämään ja arvioimaan omaa arvojärjestelmäänsä.

Arvot ja arvostaminen

Arvojen taustalla on aina "arvostamiseksi" kutsuttava inhimillinen toiminta. **Arvostaminen** on suhtautumistapa tai akti, jossa joku **arvosubjekti X** pitää jotain kohdetta eli **arvoobjektia A** arvokkaana. Arvoarvostelmien perusrakenne noudattaa siten kaavaa "X pitää A:ta arvokkaana" tai "A on arvokas X:lle". Tällöin arvosubjekti X voi olla yksilö, ryhmä tai kokonainen kulttuuri; arvo-objektissa taas voidaan erottaa **arvon kantaja** (so. konkreettinen olio, esine tai tapahtuma) ja **arvo-ominaisuudet** (so. arvostuksen perustana olevat arvo-objektin piirteet).

Joskus "arvoiksi" kutsutaan itse arvon kantajia: kulutusyhteiskunnassa on tyypillistä, että ihmiset haluavat esimerkiksi rahaa, vaatteita, koruja, autoja, asuntoja ja kesähuiloita. Tällöin esimerkiksi jokin vaatekappale on arvokas "merkkituotteena" ja "statussymbolina" - ei siksi, että se on lämmin ja kestävä. Kun esineistä sellaisinaan tulee arvoja niiden ominaisuuksista riippumatta, kyseessä on **tavarafetisismi**, jota voi verrata uskonnollisille kulttiesineille (tote- mit, fetissit) annettuun asemaan.

On kuitenkin luonnollisempaa ajatella, että esineistä tulee arvokkaita ensisijaisesti niiden ominaisuuksien ja suhteiden kautta (ominaisuus on makea, leipä ravitseva, ihminen on terve ja hyveellinen). Tällöin arvoja ovat juuri ne ominaisuudet, joiden kautta arvoa kantavista objekteista tulee ihmisille arvokkaita: makeus, ravit-

sevuus, terveys, kauneus, onnellisuus, ystävyys, rikkaus, maine, totuus, pyhyys jne.

Erik Ablman on esittänyt teoksessaan **Kulttuurin perustekijöitä** (1939) hyödyllisen luokittelun arvojen tyypeille:

hedonistiset arvot (onni, mielihyvä, ilo, nautinto, aistillisuus)

vitaaliset arvot (elämä, terveys, tahto, kuntoisuus)

esteettiset arvot (kauneus, ylevyys, sulisuus, taide)

tiedolliset arvot (totuus, tieto, oppi, koulutus, viisaus, tiede)

uskonnolliset arvot (usko, toivo, pyhyys, laupeus)

sosiaaliset arvot (altruismi, ystävyys, rakkaus, uskollisuus, vapaus, veljeys, kunnia, isänmaallisuus, turvallisuus)

mahtiarvot (voima, valta, sota, rikkaus, raha, voitto)

oikeusarvot (oikeudenmukaisuus, ihmisoikeudet, tasa-arvo, laillisuus)

eettiset arvot (hyvyys, moraalinen oikeus).

Näihin voidaan vielä lisätä

ekologiset arvot (luonnon kauneus ja terveys, eläinten oikeudet)

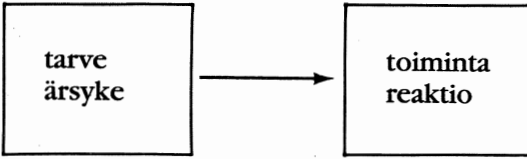
egologiset arvot (omanarvontunto, itsekkyys, oma etu).

Arvot ja toiminta

Arvojen tehtävä on ohjata ihmisen käyttäytymistä: me tavoittelemme "hyviä" asioita, torjumme ja vältämme "huonoja". Siksi arvojärjestelmien vakiinnuttamista yhteiskunnassa on aina pidetty keinona ennustaa ja kontrolloida ihmisten käyttäytymistä. Arvojen muutokset taas johtavat yhteiskunnallisten toimintajärjestelmien muutoksiin.

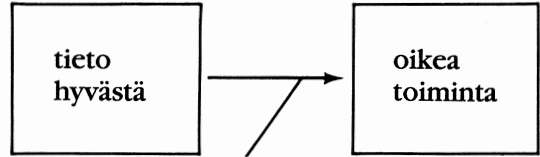
Arvojen ja toiminnan välinen kytkentä voidaan kuitenkin nähdä eri tavoin. Behavioristisen psykologian mallin mukaan ihminen on - eläinten tapaan - eräänlainen ärsyke-reaktio-automatti tai kone, joka reagoi sisäisinä ja ulkoisina tarpeina ilmeneviin yllykkeisiin (ks. kuva 1), ts. ihmisen toiminta on tarpeen tyydytystä. Luonnollisten tarpeiden (viettien) ohella ihmiseen voidaan palkintojen ja rangaistusten avul-

la ehdollistaa opittuja haluja ja reaktiotaipumuksia (Pavlovin koirakokeiden mallin mukaisesti).

Kuva 1.

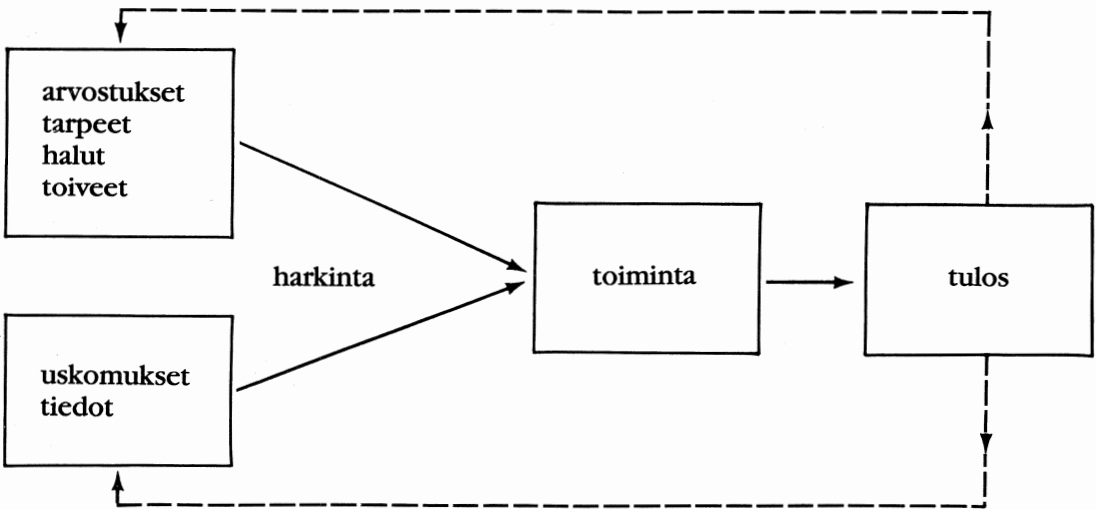
Sen sijaan antiikin filosofit uskoivat tiedon voimaan. *Sokrateen* ja *Platonin* mukaan hyve on tietoa: ihminen, joka tietää mikä on hyvää, myös toimii sen mukaisesti - ellei ole "heikkoluonteinen" (Aristoteles). (Ks. kuva 2.) Behaviorismin vastakohtana tämä käsitys on intellektualistinen. Tosin Platon ja *Aristoteles* myönsivät, että ihmissielulla on järjen ohella "eläimellinen", himoava ja haluava osa, mutta se voidaan kasvatuksen avulla saada valjastettua järjen ohjaukseen.

Kuva 2.

ellei heikkoluonteinen

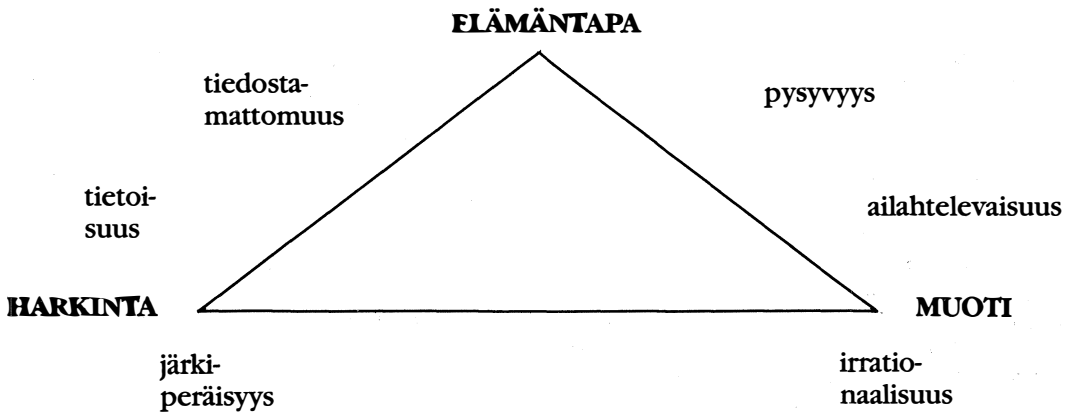
Uuden ajan filosofialle ja psykologialle tyypillinen ihmiskäsitys näkee toiminnan olevan tulosta tavoitteista ja uskomuksista: yhtäältä ihminen asettaa itselleen tavoitteita (tarpeet, halut, toiveet, aikomukset, päämäärät), toisaalta hänellä on uskomuksia maailman tilasta, käytettävissä olevista keinoista ja niiden tehokkuudesta. **Harkintaan** perustuvassa toiminnassa ihminen valitsee sen teon, joka tarjoaa parhaat mahdollisuudet hänen tavoitteidensa saavuttamiseen. Järkevä henkilö myös korjaa uskomuksiaan ja tavoitteitaan toiminnan tosiasiallisten tulosten perusteella. (Ks. kuva 3.)

Kuva 3.

Yhteiskuntatieteilijät ovat viime aikoina todenneet, että merkittävä osa ihmisten käyttäytymisestä ei noudata harkitsevaa, päämäärä-keino-rationaalista mallia. *Erik Allardt* erottaa tietoisesta ja järkiperaisestä harkinnasta elämäntavan ja muodin (ks. kuva 4). Elämäntapa on suhteellisen pysyvä, peritty tai ympäristöstä opittu käyttäytymiskaava, jonka rationaalisuutta ei ase-

teta kyseenalaiseksi (esim. juhlatraditiot, kirkossa käyminen, rituaalit, etiketti, television katsominen, juominen). Muoti on nopeasti muuttuva, ailahteleva, irrationaalinen, hetkeksi mukaansatempaava, pian katoava ja uudeksi virtaukseksi vaihtuva (esim. vaatteet, iskelmämuusiikki).

Kuva 4.

Muodin merkitys ihmiselämässä perustuu yhtäältä haluun kokea jatkuvasti uusia asioita, ts. keksintöjen ja kulutustavaroiden tarjoamaan uutuudenviehätykseen. Sen vastapainona elämäntavat tyydyttävät ihmisen turvallisuudentarvetta: mukautuminen yhteisön perinteisiin helpottaa ryhmäpainetta, joka aina kohdistuu itsenäisesti ajatteleviin ja poikkeavasti toimiviin yksilöihin. Muodin ja elämäntavan painoarvo on osaltaan temperamentikysymys. Myös kokonais yhteiskuntamuotoja voi luonnehtia niiden avulla: esimoderni maatalousyhteiskunta nojaa vahvasti elämäntapaan, moderni valistuksen yhteiskuntaihante on korostanut harkinnan merkitystä, kun taas postmoderni aika rakastaa muodin oikullisuutta.

Taipumus nostaa tavoitetasoa uusien keksintöjen ja kulutustottumusten myötä on syvästi inhimillinen piirre, joka tuomitsee epäonnistumaan arvojen muutoksen kieltämään pyrkivät poliittiset järjestelmät (Neuvostoliiton reaaliosialismi, *Linkolan* vihreä ohjelma). Samalla se on länsimaisen "faustisen" elämänmuodon perusongelmien lähde. Tutkimuksissa on todettu, että ihmiset uskovat esivanhempiansa olleen heitä onnellisempia, mutta eivät silti haluaisi vaihtaa paikkaa heidän kanssaan. Emme osaa enää kuvitella elämää ilman nykyaikaisia terveyspalveluja, hygieniää, puhelimia, autoja, väritelevisioita, etelänmatkoja jne. Samalla me kuitenkin luovutamme omaa vapauttamme niille nimettömille agenteille, jotka keksivät, kehittävät ja markkinoivat uusia tuotteita ikään kuin ne olisivat elämämme välttämättömiä osia. Coca

Cola -mainoksen tehtävä on tehdä muodista elämäntapa.

Arvoteoriat

Tavat, joilla ihmiset tosiasiaassa omaksuvat arvojaan, eivät vielä kerro, mikä on arvojen luonne ja perusta. Ovatko arvot olemassa ihmisestä riippumatta? Ovatko ne vain henkilökohtaisia kannanottoja vai onko niillä objektiivisia perusteita? Onko olemassa "oikeita" arvoja? Näihin kysymyksiin pyrkivät vastaamaan filosofiassa esitetyt systemaattiset arvoteoriat (ks. Airaksinen, 1987; Sajama, 1987; H. ja M. Häyry, 1988). Mitään yksimielisyyttä näiden teorioiden piirissä ei ole saavutettu kahden ja puolen vuosittu-hannen aikana - eikä sitä ole näköpiirissäkään. Silti niiden jatkuva kehittäminen on ollut käytännöllisestikin tärkeää - perustuvathan esimerkiksi vallitsevat käsitykset moraalikasvatuk-sen mahdollisuuksista arvoteorian varaan.

Perinteisissä uskonnoissa arvojärjestelmät oikeutetaan pyhien kirjojen kertomuksilla, joiden mukaan arvot ovat jumalien ihmiselle asettamia käskyjä - hyvä esimerkki tästä on Vanhan Testamentin tarina Moosksesta Siinain vuorella kymmenen käskyn kokoelmaa vastaanottamassa. Moraali ja muut arvot ovat tämän käsityksen mukaan ihmistä korkeamman voiman tai auktoriteetin tahdon asettamia. Platonin ideaopin mukaan arvot (erityisesti hyvän idea) ovat transsendentin, luonnon yläpuolella olevan abstrak-

tin korkeamman todellisuuden ikuisia olioita, jotka voidaan ymmärtää järjen avulla. Tämä käsitys edustaa metafysisistä arvo-objektivismia. Monet filosofit ovat kannattaneet objektivismia heikommassa muodossa: riippumatta siitä, ovatko arvot platonisia ideamaailman olioita, ihmisellä voidaan väittää olevan hallussaan kyky saavuttaa yksimielisyys oikeista arvoista - näihin kykyihin kuuluu *Aristoteleen* "harkinta" (kreik. *fronesis*), *Kantin* "käytännöllinen järki", *Rawlsin* "reflektiivinen tasapainotila" ja *Habermasin* "herruudesta vapaan diskurssin raja-arvo".

Sen sijaan **arvorelativistien** mukaan arvostuksissa esiintyy aina vaihtelua kulttuuripiiristä toiseen: arvot ovat erilaisissa yhteisöissä omaksuttuja periaatteita ja tapoja (lat. *mores*), joiden tehtävänä on edesauttaa ryhmien yhteistoimintaa ja -elämää. Samaan tapaan kuin säädetyt lait vaihtelevat sisällöltään eri valtioissa, myös valitsevat arvojärjestelmät ovat historiallisesti kehittyneet erilaisissa oloissa erilaisiin suuntiin. Radikaali kulttuuri relativisti päättelee tästä, että kaikki arvojärjestelmät ovat yhtä hyviä. Maltillinen relativisti sen sijaan haluaa säilyttää sen mahdollisuuden, että arvojärjestelmiä voidaan verrata toisiinsa ja asettaa paremmuusjärjestykseen - vaikka lopullista totuutta "oikeista arvoista" ei olisikaan olemassa. Siten esimerkiksi voi pitää oikeutettuna sitä, että me arvostelemme omassa ja muissa kulttuureissa esiintyviä ihmisoikeuksien loukkauksia (kuten vähemmistökansallisuuksien ja tosinajattelijoiden syrjintä, naisten jalkojen leikkaus Kiinassa, leskien poltto Intiassa).

Arvorelativismiin yhtenä äärimuotona voi pitää **arvosubjektivismia**, jonka mukaan arvot ovat puhtaasti yksilöllisiä preferenssejä ja valintoja: se, että jokin kohde on arvokas, tarkoittaa vain sitä, että minä pidän sitä arvokkaana, minä haluan sitä, minä tahdon näin, se palvelee minun tarpeitani ja etujani. Tavallaan vielä pitemmälle menevät ne filosofit, joiden mukaan arvoväittämät eivät itse asiassa ilmaise mitään asiointilaa sen enempää arvo-objektista kuin arvosubjektistakaan: **emotivistien** mukaan esimerkiksi lause "puuro on hyvää" on oikeastaan vain tunneilmaisu "puuroa, ah!"; **preskriptivistien** mukaan tällainen lause on luonteeltaan kehoitus "puuroa, syö sinäkin!".

Oma käsitykseni näiden kilpailevien teorioiden viidakossa on maltillisen moraalisen relativismin mukainen. Arvoja ei ole olemassa ihmisestä riippumatta, vaan ne luodaan ihmisten välisessä kanssakäymisessä. Ne eivät kuitenkaan ole vain yksityisen subjektin mielessä, vaan niillä on julkinen ulottuvuus. Siten arvot ovat ihmisen tekemään "maailma 3:een" kuuluvia sosiaalisia konstruktioita (Niiniluoto, 1984). Arvoväittämät muotoa "A on arvokas" tai "A on hyvä" ovat epätäydellisiä, ellei niitä relativisoida johonkin ihmisryhmään ("A on arvokas Suomen nykyisessä yhteiskunnassa") tai oppijärjestelmään ("A on hyvä kristillisen etiikan mukaan") (Ks. Niiniluoto, 1991). Arvon tukena voi olla myös koko ihmiskunnan konsensus, jota nykyisin parhaimmillaan ilmentää YK:n ihmisoikeuksien julistus. Tällä tasolla voidaan myös puhua ihmiskunnan moraalista edistymisestä, joka näkyy myös demokraattisten perusoikeuksien yhä laajemmasta kirjaamisesta monien maiden lainsäädäntöön. Silti ole olemassa mitään automaattista edistyksen lakia, jonka mukaan moraalit jatkuvasti paranisi - myös takaiskut ja taantumukset ovat mahdollisia.

Tekojen **moraalista** arvoa on etiikassa määriteltä kahdella päätävällä: **utilitaristeille** (Bentham, Mill) olennaisia ovat teon seuraukset, hyöty ihmisten onnellisuuden kannalta, kun taas kilpailevan näkemyksen mukaan ratkaisevaa teon "siveellisyydelle" on sen lähtökohtana oleva motiivi. *Kantin velvollisuusetiikassa* korkein motiivi on "kategorisen imperatiivin", ehdottoman siveyslain määräysten noudattaminen (ks. Kant, 1989). Näiden oppien väli muodoksi on kehitetty "sääntöutilitarismi", jonka mukaan moraalien sisältönä tulisi olla niiden käyttäytymissääntöjen, joiden omaksuminen yleiseksi toimintaohjeksi yhteisössä tuottaisi kokonaisuutena suurimman hyödyn. Tämä käsitys sisällyttää itseensä sen järkevän ajatuksen, että moraaliperiaatteiden tulisi olla puolueettomia tai symmetrisiä yhteiskunnan jäsenten kesken ja siksi yleistettäviä tai universalisoitavia.

Sosiaalipsykologiassa ehkä suosituin esitys moraalien kehityksestä on ollut *Lawrence Kohlbergin* teoria (ks. Wahlström, 1992), jonka mukaan kaikkien ihmisten moraalit kypsyvät sääntönmukaisten vaiheiden kautta kohti korkeinta tasoa (mille tosin kaikki eivät koskaan pääse).

Ensimmäiselle "esimoraaliselle tasolle" kuuluvat (1) rangaistuksen ja tottelemisen moraalit (fyysisten rangaistusten välttäminen, tottelemisen tottelemisen vuoksi) ja (2) itsekkään relativistinen moraalit (itsekkään tyydytyksen ja palkintojen tavoittelu). Toiselle "sovinnaisen moraalit tasolle" kuuluvat (3) hyvien ihmissuhteiden moraalit (konformistinen mukautuminen muiden odotuksiin ja mielipiteisiin) ja (4) sosiaalisen järjestelmän moraalit (auktoriteettien ja vallitsevan järjestelmän tukeminen seurauksista riippumatta). Kolmannelle "periaatteellisen moraalit tasolle" kuuluvat (5) yhteiskuntasopimus- ja laillisuusmoraalit (yhteisiin normeihin sopeutuminen ja ristiriitojen ratkaiseminen ymmärtäen arvojen ja normien suhteellisuutta ja sopimusluonnetta) ja (6) universaalisten eettisten periaatteiden moraalit (henkilökohtaisesti omaksutut, yleispätevät ja johdonmukaiset periaatteet, kuten oikeudenmukaisuus, tasa-arvo ja ihmisoikeudet).

Kohlbergin teoria on mielenkiintoinen, mutta selvästi itse sitoutunut yhteen arvofilosofiseen malliin, jossa järkipäätös harkinta kykenee periaatteessa saavuttamaan yleispätevät arvot. Kovin vakuuttavaa todistusaineistoa ei ole sille, että ihmisen moraalinen kehitys aina noudattaisi kohlbergilaisia askeleita (vrt. Airaksinen, 1987). Arvosubjektivistit ja -relativistit eivät myöskään välttämättä yhtyisi hänen korkeimmalle tasolle antamaan ihanneeseen. Vaikka olisikin yhtä mieltä siinä, että hyvään moraalijärjestelmään tulee kuulua oikeudenmukaisuuden ja tasa-arvon periaatteet, Kohlberg näyttää aliarvioivan vaikeutta muotoilla näiden arvopäämäärien sisältöä tavalla, joka voi saavuttaa yksimielistä kannatusta.

Arvorteorian erityisongelmiin kuuluu arvojen ja tunteiden suhde. Emotivismi, joka ei salli arvoväittämille mitään kognitiivista sisältöä, on sellaisenaan epäuskottava jo siksi, että nykyisin filosofiassa ja psykologiassa on korostettu tunteisiin liittyviä tiedollisia aineksia. Ei ole myöskään uskottavaa väittää, että meillä olisi jokin tunteisiin liittyvä "moraalinen aisti" tai "tunnetiedon" muoto, joka antaa varmaa tietoa arvoista: siis jos jokin asia tuntuu minusta hyvältä, se myös olisi hyvää jossakin ei-subjektiviivisessä mielessä. Tällaisen teorian kannattajat tavallisesti unohtavat, että ihmisillä on myös negatiivisia ir-

rationaalisia tunnetiloja: jos saksalainen skinhead pelkää ja vihaa pakolaisia ja hyökkää heidän kimppuunsa, ovatko hänen arvonsa "oikeita"?

Sen sijaan paremmin perustellulta vaikuttaa *Edvard Westermarckin* evolutionistinen käsitys, jonka mukaan moraalit alkuperänä ovat pyyteettömän hyväksymisen ja paheksumisen tunteet (ks. Westermarck, 1984; Stroup, 1982). Tämä tunteiden alkuperä ei kuitenkaan takaa, että me voisimme nyt perustella moraalit arvoja tunteiden avulla. Silti se viittaa siihen, että aidossa mielessä omaksuttuihin arvoihin liittyy - teoreettisen asenteen ja käyttäytymistäipumuksen ohella - tunne, joka on positiivinen "hyviä" ja negatiivinen "huonoja" asioita kohtaan. Ilman tällaisten tunteiden muodostumista arvojen omaksuminen jää puolittiehen. (Samasta syystä tietokone, jolla ei ole tunteita, ei myöskään voi omaksua arvoja aidossa mielessä.)

Itseisarvot ja välinearvot

Yksi arvofilosofian keskeisistä erotteluista on jako itseisarvoihin ja välinearvoihin. **Välinearvot** ovat asioita, joiden uskotaan olevan hyödyllisiä jonkin muun arvokkaana pidetyn asian tavoittelemisessa. Sen sijaan **itseisarvot** ovat sinänsä tai sellaisenaan arvokkaita - riippumatta siitä, voidaanko niiden avulla saavuttaa joitakin muita hyötyjä. Henkilön X **arvojärjestelmää** voidaan siten esittää kolmikkona $\langle I, V, U \rangle$, jossa X:n uskomusten U mukaan välineet V ovat välttämättömiä (tai ainakin hyödyllisiä) itseisarvojen I saavuttamiseksi.

Henkilön arvojärjestelmässä voi olla useita itseisarvoja, jotka edelleen voivat olla hierarkkisesti järjestettyjä painoarvonsa suhteen. Tällainen arvojen hierarkia ilmaisee henkilön (tai vastaavasti henkilöryhmän tai kokonaisen kulttuurin) **eetosta**. On myös mahdollista - toisin kuin joskus ajatellaan - että samalla asialla voi jonkin arvojärjestelmän mukaan olla sekä itseisarvoa että välinearvoa. Esimerkiksi työ voi olla rahan ansaitsemisen väline, mutta samalla tekijälleen itseisarvo; tiede ja taide luovan työn muotoina voivat olla itseisarvoista toimintaa, vaikka nii-

den tuloksilla olisikin hyödyllisiä sovellutuksia ja rahallista arvoa; raha voi kohota itseisarvon asemaan, vaikka se on alunperin luonteeltaan väline elämän välttämättömyyksiensä hankkimiseksi ja myöhemmin myös väline vapaa-ajan itsetoteutuksen ja elämysten tavoittelussa.

Arvojärjestelmän käsite kolmikkona (I,V,U) auttaa meitä myös erottelmaan erilaisia tapoja, joilla arvot voivat muuttua. Tavallisin mahdollisuus on se, että välinearvot muuttuvat, kun keksitään uusia tai entistä parempia teknisiä välineitä (kuten auto, luottokortti) ja sosiaalisia toimintoja (terveyskeskukset, hampurilaisravintolat), jotka omaksutaan uusina "elämän välttämättömyyksiinä". Syväisemmässä muutoksissa itseisarvot I vaihtuvat (esim. uudet "vihreät" ympäristöarvot, eläinten oikeudet). Suomessa näyttää juuri nyt olevan käynnissä radikaali murros, jossa hyvinvointivaltion ihanne oikeudenmukaisuudesta ja tasa-arvosta korvataan kilpailua ja omaa etua koskevilla itsekkyyksillä ja mahtiarvoilla.

Arvojen puuttuminen

Voimme nyt esittää kolme erilaista tapaa tämentää puhetta "arvojen puuttumisesta" tai "arvotyhjiöstä".

Ensinnäkin voi todeta, että arvon käsitteeseen tavallisesti liitetään positiivinen väri: arvokkaat asiat ovat "hyviä" myönteisessä mielessä. Tästä näkökulmasta maailmassa esiintyvä pahuus ja vääräys näyttävät olevan arvojen puutosta, ihmisen kyvyttömyyttä arvostaa hyviä asioita - samaan tapaan kuin pimeys on valon puuttumista. Tilanne ei kuitenkaan ole näin yksinkertainen. Elämänmyönteisten "pehmeiden arvojen" (rakkaus, solidaarisuus, oikeudenmukaisuus) ohella ihmisillä on myös "kovia arvoja", erityisesti negatiivisiin tunteisiin (viha, kateus, kauda, katkeruus, pelko) ja vallanhimoon perustuvia mahtiarvoja (väkivalta, sota, kilpailu, itsekkyyks, alistaminen, voitto). Nykyinen poliittis-taloudellinen murros voidaankin nähdä juuri prosessina, jossa lisääntyvä kilpailu niukentuvista voimavaroista johtaa **arvojen kovenemiseen**.

Myös monen yksittäisen arvon tyyppien kohdalla esiintyy jäykistymisen, ylilyönnin ja vääristymisen vaara. Esimerkiksi terveys "kohtuudella nautittuna" on järkevä tavoite, jonka laiminlyönti (välinpitämättömyys terveystriskeistä, epäterveelliset elämäntavat) tai tietoinen hylkäys (itsetuhokäyttäytyminen) ovat yksilöllisesti ja sosiaalisesti haitallisia. Toisaalta terveyden absolutisoiminen ja ylikorostus johtavat helposti yliholhoaviin toimenpiteisiin tai vammaisten ihmisarvoa loukkaaviin asenteisiin. Liiotteleva terveysintoilu ja himourheilu voivat edelleen johtaa ylipingotukseen, stressiin ja pakkoneurooseihin.

Siten maailmassa esiintyvät pahat asiat eivät välttämättä johdu arvojen puutteesta, vaan myös arvostusten kovenemisesta, yksipuolistumisesta, vääristymisestä ja liioittelusta.

Toisenlaisen näkökulman arvojen puuttumista koskevaan keskusteluun tarjoaa tilanne, jota voi kutsua **arvojen löystymiseksi**. Vastakkaisista ääripäätä, joka on tyyppillinen esimoderneille yhtenäiskulttuureille, edustaa **absolutismi** tai **fundamentalismi**, hyvin tiukka sitoutuminen joihinkin itseisarvoihin (esim. uskonto, isänmaa), joiden puolustaminen voi saada kiihkoilevan, suvaitsemattoman ja väkivaltaisen muodon (uskonsodat, nationalismi). Toista ääripäätä edustaa tilanne, jossa yhteiskunnallisilla agenteilla ei ole mitään pysyviä arvopäämääriä tai itseisarvoja, vaan jokainen puolustaa hetkellisesti vaihtuvia intressejään valmiina kaupankäyntiin ja kompromisseihin: sosiaaliset päätöksentekotilanteet ratkaistaan katsomalla, ketkä ovat osapuolia, mitä intressejä heillä on, minkälaiset voimasuhteet heidän välillään on - ja sitten päädytään tilannekohtaisen tasapainon mukaiseen ratkaisuun. Vaikka tällainen "pragmaattinen" ajattelutapa voi näyttää demokraattisen suvaitsevalta, se antaa tilaa myös ryhdittömälle konformismille ja periaatteettomalle **opportunistille**.

Kolmas muoto arvojen "puutostaudille" on **moraalinen nihilismi** (lat. nihil = ei mitään), jota luonnehtii eettisten arvojen häviäminen. Ahlmanin luokittelussa eettiset arvot (hyvä/paha, oikea/väärä) ovat vain yksi arvojen laji, joka säätelee sosiaalisesti hyväksyttäviä toiminnan tavoitteita ("sinun on kunnioitettava isäsi ja äi-

tiäsi”) ja keinoja (”älä tapa!”). Moraalisääntöjen kohoamista itseisarvoiksi, mihin yleensä liittyy niiden ymmärtäminen ”korkeamman voiman” tiukoiksi siveellisyysnormeiksi, kutsutaan **puritanismiksi**. Tärkeätä puritanistille on eettisen opin puhtaus ja lain kirjaimen noudattaminen. Siten puritanismi on yleisemmän arvofundamentalismin erikoistapaus. Puritanismin ja nihilismin väliin sijoittuu käsitys moraalijärjestelmistä ihmisen luomina sosiaalisina välineinä, joiden tehtävänä on turvata yhteisön ja sen jäsenten sopusointuinen elämä.

Kirkon auktoriteettiaseman heikentyminen ja yhteiskunnan fragmentoituminen omia päämääriään itsekkäästi ajaviksi sektoreiksi on ollut omiaan vahvistamaan moraalista nihilismia. Agenteilla on tyypillisesti itseisarvoiksi kohotettuja itsekeskeisiä tavoitteita (liike-elämässä taloudellinen voitto, politiikassa kansallinen etu tai oman ryhmän valta, urheilussa henkilökohtainen kunnia), mutta keinojen valinnassa ei ole mitään moraalisia esteitä, vaan ”tarkoitus pyhitää keinot”. Toiminnan kriteeriksi tulee tarkoituksenmukaisuusajattelu, egoistinen utilitaristinen hyötykalkyyli: vaihtoehtoisista teoista valitaan se, joka tuottaa suurimman hyödyn. Sen soveltajia voivat yksilöiden ohella olla liikeyritykset markkinataloudessa ja kansallisvaltiot kansainvälisessä politiikassa. Tällöin etiikka, sosiaalinen oikeudenmukaisuus, oikeudet ja hyveet nähdään vain haitallisina häiriötekijöinä, jotka voivat estää oman hyödyn maksimoimisen. Utilitaristin onkin vaikea ymmärtää, että jotkut pitävät kiinni oikeuksista ja velvollisuuksista silloinkin, kun niistä ei tunnu olevan ”mitään hyötyä”.

Käytännöllinen etiikka

Yhteiskunnan muutoksen selvänä suuntana näyttää tällä hetkellä olevan arvojen löystyminen, opportunistinen hyötyetiikka, itsekäs omien etujen ajaminen, moraalinen nihilismi. Taloudellisen laman pitkän aikavälin vaikutuksia moraaliseen ilmastoon voi vain arvailla – mutta tuskin kiristytvä kilpailu, kansalaisten jakautuminen ”pärrääjiin, selviytyjiin ja syrjäytyviin” on omiaan jalostamaan ihmisten arvoja.

Filosofia ei tässä tilanteessa voi ryhtyä ”moraalin vartijaksi”, ts. moralisoivasti valvomaan muiden nuhteettomuutta jonkin valmiin eettisen normiston pohjalta. Sen sijaan filosofian on omalta osaltaan autettava ihmisiä tiedostamaan, jäsentämään ja kriittisesti arvioimaan omia arvojaan. Tärkeä muoto tästä tehtävästä on ns. käytännöllinen eli praktinen etiikka (ks. Airaksinen, 1983; H. ja M. Häyry, 1987; M. Häyry, 1987). Siinä tartutaan kiinni todellisessa arkielämässä, työssä ja vapaa-aikana, esiin tuleviin kiistelyihin ongelmiin, joiden edessä tunnetaan yleisesti hämmennystä. Sen tehtävänä on tämentää erilaisten, yhteiskunnallisessa keskustelussa esitettävien ajattelutapojen taustalla olevia argumentteja ja niiden takana olevia kätkeytyjä arvo- ja uskomuslähtökohtia. Tärkeitä esimerkkejä käytännöllisen etiikan sovellutusaloista tarjoavat moraalikasvatuksen ongelma ja eri ammatteihin liittyvät eettiset kysymykset.

Moraalikasvatus

Moraalikasvatuksella on aina ollut tärkeä tehtävä yhteiskunnan traditionvälityksessä. Sen harjoittajia ovat olleet kodit ja koulut, joiden rinnalle ovat kohonneet satunnaisemmassa muodossa toveripiirit ja tiedotusvälineet.

Moraalikasvatuksen päämäärät ja keinot riipuvat hyväksytystä ihmiskäsityksestä ja arvo teoriasta. Behavioristi Skinnerin mukaan ainoa toivo on siinä, että ihmiset ehdollistetaan hyvään toimintaan palkintojen ja rangaistusten avulla. Keinoina ovat siten vallankäytön muodot: uhkaaminen, kieltäminen, rankaiseminen, rakkauden kieltö, kuri, lepyttäminen, palkitseminen. Skinnerin valistuneet kriitikot taas huomauttavat, että vapaisiin valintoihin kykenemätön automaatti – ”kellopeliappelsiini”, kuten Anthony Burgessin romaanissa **Clockwork Orange** asia ilmaistaan – ei ole enää moraalinen olento. Siksi kasvattajan tulisi kunnioittaa kasvatettavaa nuorta, suhtautua häneen tasavertaisesti ja oikeudenmukaisesti, osoittaa hänelle emotionaalista kiintymystä ja tarjota hänelle pohdittavaksi neuvoja, ohjeita, kysymyksiä ja uusia näkökulmia.

Olipa kyseessä äiti, isä tai opettaja, kasvattaja toimii aina itse esimerkkinä – ja hänen on osattava havainnollistaa opetuksiaan myös todellisen elämän ja fiktiivisen kirjallisuuden tarjoaman aineiston avulla. Näissä tehtävissä hänelle antaa apua moraalifilosofian käsittevälineistö, joka auttaa identifioimaan erilaisia ajattelutapoja ("altruismi", "utilitarismi" jne.) ja muotoilemaan jatkokysymyksiä.

Koulujen moraalikasvatusta voidaan harjoittaa ainakin neljän eri mallin mukaisesti. Ensimmäkin absolutistiseen tai fundamentalistiseen moraalikäsitteeseen liittyy **tunnustuksellinen** opetus, valmiin järjestelmän ja ohjeiston "pakosyöttö", jossa ei sallita kritiikin tai "harhaoppisuuden" mahdollisuutta. Tämä on ollut perinteisen tunnustuksellisen uskonnonopetuksen lähtökohta. Toiseksi relativismin ja arvo-subjektivismien pohjalta on puolustettu eräänlaista **valintamyymälämallia**, jossa erilaisia katsomuksia kuvaillaan historiallisesti ja sisällöllisesti, varoen ottamasta mitään kantaa niiden väliseen paremmuuteen, ja sitten ne tarjotaan oppilaan vapaasti valittaviksi kuin valmiiksiärity paketti kauppan hyllillä. Kolmanneksi kasvatukseen voidaan rakentaa "läpäisyperiaatteella" arvosisältö, jota ei kuitenkaan erikseen tuoda julki, jolloin arvot välittyvät osana kaikkea opetusta ikään kuin kaiken muun ohessa huo- maamattomasti. Tällaista oppien sisäänajamista kutsutaan **indoktrinaatioksi** eli piilovaikuttamiseksi. Neljänneksi moraalikasvatus voi perustua **valistamiseen**, joka tähtää itsenäisen ajattelun tukemiseen, oman kannan muodostamiseen kysymysten, harkinnan ja perustelujen kautta.

Vaikka en uskokaan emotivistiseen moraaliteoriaan, pidän silti moraalikasvatuksen yhtenä ydinongelmana – eettisen argumentoinnin opettamisen rinnalla – oikeiden tunteiden herättämistä. Jos oppilas vain oppii toistamaan ja perustelemaan lauseita kuten "väkivalta on paha" tai "rauha on hyvää", eikä tämä näy hänen toiminnassaan ja tunteissaan, sanoma ei ole mennyt perille. Roger Scruton (1980) on tässä yhteydessä käyttänyt termiä "knowing how to feel": jos todella sisäistämme väkivallan pahuuden, sen näkemisen tulisi herättää meissä moraalisen paheksumisen tai vastenmielisyyden tunne. Juuri tämän vuoksi, kuten mm. Kohlberg

on korostanut, moraalikasvatuksen tärkeänä osana on harjaannuttaa **roolinoton** taitoa, kykyä asettua toisen ihmisen asemaan, myötäelää hänen ajatuksiaan ja tunteitaan erilaisissa tilanteissa (ks. Wahlström, 1992).

Edellä mainitut neljä vaihtoehtoa ovat olleet ajankohtaisia keskusteltaessa katsomusaineiden asemasta suomalaisissa kouluissa. Tunnustuksellisen uskonnonopetuksen rinnalle perustettiin 1985 elämäkatsomustieto (ET), jota saavat opiskella uskontokuntiin kuulumattomat oppilaat. Tämän vaihtoehdon olemassaolo on osaltaan lisännyt painetta muuttaa uskonnon tunteja vapaamuotoisempaan suuntaan: tunnustukselliseen yleistavoitteeseen liitetään nykyisin yleissivistyksellinen ja eettinen alue, joiden kautta yhdessä "oppilaille avataan ja heidän kanssaan rakennetaan uskonnollista ja elämäkatsomuksellista pyhyuden, hyvyyden, totuuden ja kauneuden arvomaailmaa". ET:n malliksi ei omaksuttu tunnustuksellista ateismia eikä relativistista valintamyymälämallia, vaan yhdistelmä filosofisesta valistuksesta ja julkituoduista sekulaarin humanismin arvopäämääristä, missä "käsitteelliset välineet ja taito ratkaista eettisiä kysymyksiä" yhtyvät "ihmisoikeusetiikkaan".

Vuoden 1993 uudessa tuntijakoesityksessä lukion esitetään yhtä pakollista kurssia sekä filosofiasta että etiikasta; näistä edellisellä on myös läpimenomahdollisuuksia. Ehdotuksissa peruskoulun ja lukion opetus suunnitelman perusteiksi on vahva eettinen lataus: "Oppivelvollisuuskoulun sosiaalistavasta tehtävästä johtuu, että sen tulee välittää opetus- ja kasvatustyönsään niitä arvoja, joita yhteiskunnan säilyminen ja kehittäminen edellyttävät." Arvoperustaa esittää YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallisesta julistuksesta, johon "nivoutuvat suomalaisen ja pohjoismaisen demokratian, valtiollisen itsenäisyyden, kansallisen kulttuuriperinteen vaalimisen ja monikulttuurisuuden ymmärtämisen, maailmanrauhan edistämisen, sukupuolten tasa-arvon ja kestävä kehityksen edistämisen edellyttämät arvot". Johtopäätöksenä on, että "koulun kaikessa opetus- ja kasvatustyössä tulee painottua eettisen kasvun tukeminen, esteettiseen kokemiseen ohjaaminen, kulttuuri-identiteetin ja kansainvälisyyden vahvistaminen, kansalaisyhteiskunnan jäseneksi kasvattaminen,

terveellisten elämäntapojen omaksuminen ja kestäväen kehityksen edistäminen”.

Näin kaunista tekstiä lukiessa ei voi olla ihmettelemättä, miten tämä kaikki voitaisiin toteuttaa. Miten opettajat osaavat opettaa tällaisia asioita, joihin he eivät itse ole saaneet koulutusta? Vielä vakavampi ongelma on kuitenkin se, että moraalikasvatus voi tuskin onnistua yhteiskunnassa, joka ei itse ole moraalinen. Jos oppilas saa tiedotusvälineiden paljastuksista jatkuvasti sen kuvan, että periaatteella ”rehellisyys maan perii” ei ole paljoakaan kantavuutta, hän tuskin ottaa vakavasti itseensä kohdistuvia moraalisaarnoja. Ehkä moraalikasvatus pitäisikin aloittaa siitä, että poliitikot ja virkamiehet pan-taisiin uudelleen koulun penkille!

Ammattien etiikka

Jokaisen ammatin harjoittamiseen liittyy sille spesifejä eettisiä ongelmia, joissa ammatinharjoittajan ihannekuva törmää kovan maailman realiteetteihin (ks. Airaksinen, 1991). Esimerkkejä näistä aiheista ovat

lääkäriin ja hoitotyön etiikka: abortti, eutanasia, AIDS, huumeet, terveyshol-hous, voimavarojen jako hoitotyössä

insinööriin etiikka: teknisten keksintöjen ympäristövaikutukset, säästäväisyys, saasteet, tuotantoriskit

liikemiehen etiikka: kilpailun moraaliset rajat, rehellisyys, johtaminen

poliitikon etiikka: lupaukset, valehtelu, vastuu, huoli koko yhteiskunnasta, oikeudenmukaisuus tulonjaossa

tutkijan etiikka: rehellisyys, reiluus, koe-eläimet ja -henkilöt, tieteen tulosten väärinkäyttö

sotilaan etiikka: sotilaallisen voiman kehittäminen, asetuotanto, asevientä, ydinaseet, naisten asepalvelu

opettajan etiikka: moraalikasvatus, in-doktrinaatio, kuri

toimittajan etiikka: tiedonvälityksen normit, totuus, intymiteettisuoja

urheilijan etiikka: doping, väkivalta joukkueurheilussa.

Ammattietiikan ongelmia on joissakin tapauksissa onnistuttu ratkaisemaan lainsäädännön avulla (esim. aborttilait), mutta usein työntekijän tukena on vain kirjoittamaton alan traditio tai seinälle ripustettava ”kunnia-aula”, jonka epämääräiset ja yleiset ohjeet ovat aivan riittämättömiä antamaan toimintaohjeita tai ratkaisemaan moraalisia konflikteja.

Ammattialat ovat usein hyvin ”sisäänlämpiäviä” ja suojaavat itseään ”ulkopuolisten” - kuten filosofien - väliintulolta. Niiden omassa piirissä on kuitenkin harvoin henkilöitä, joilla on koulutusta etiikan kysymysten käsittelyyn. Siksi hyvän ammattietiikan tulisi syntyä avoimessa yhteistyössä alan omien asiantuntijoiden ja filosofien välillä. Filosofin tulisi tässä tehtävässä säilyttää kriittisyytensä - hänestä ei saa tulla neuvonantaja, joka opettaa ammatinharjoittajaa kiertämään ja välttämään moraalista arvostelua. Esimerkiksi liikemiehen etiikan ei tulisi latistua pelkäksi liiketoiminnan omien etujen pönkittäjäksi.

Nykyisessä ammattikoulutuksessa - edes korkeakoulujen tasolla - ei ole järjestelmällistä opetusta tai ohjausta etiikkaan liittyvissä kysymyksissä. Alustavia yrityksiä tähän suuntaan on tehty mm. tekniikan filosofian vapaaehtoisen opetustarjonnan muodossa. Käsitökseni mukaan tämä asiointi tarjoaa erittäin tärkeitä haasteita ja mielenkiintoisia mahdollisuuksia eri ammatteihin liittyvässä täydennyskoulutuksessa - samoin kuin yleisemmin avoimen korkeakoulun opetuksessa.

KIRJALLISUUS

- Ahlman, E. 1939. Kulttuurin perustekijöitä. Jyväskylä: Gummerus. (2.p. 1976.)
- Airaksinen, T. 1983. Mitä on käytännöllinen etiikka. *Ajatus* 40, 87–99.
- Airaksinen, T. 1987. Moraalifilosofia. Porvoo: WSOY.
- Airaksinen, T. (toim.) 1991. Ammattien ja ansaitsemisen etiikka. Yliopistopaino, Helsinki.
- Airaksinen, T. ja Kuusela, A. 1987. Etiikka – hyvän elämän tiede, Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- Allardt, E. 1986. Elämäntapa, harkinta ja muoti ihmisen valintojen perustana. Teoksessa K. Heikkinen (toim.), *Kymmenen esseetä elämäntavasta*. Helsinki: Yleisradio.
- Aristoteles 1989. *Nikomakhoksen etiikka* (suom. Simo Knuutila). Helsinki: Gaudeamus.
- Elämäntutkimuskeskus: Oppiaineen historiasta ja tulevaisuudesta. 1988. Peruskoulun ja lukion elämäntutkimuskeskusten työryhmä. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Haapala, A. (toim.). 1990. *Arvot, tiede, taide*. Taideteollisen korkeakoulun julkaisuja B23, Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Häyry, H. ja M. 1987. *Rakasta, kärsi ja unhoita*. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Häyry, H. ja M. 1988. *Arvot ja niiden arviointi*. Teoksessa A. Kajanto (toim.), *Rakennamme tulevaisuutta*. Kokkola: Vapaan sivistystyön yhteisjärjestö.
- Häyry, M. 1987. Mitä on soveltava etiikka?. *Ajatus* 44, 162–175.
- Kant, I. 1989. *Siveysopilliset pääteokset* (suom. J. E. Salomaa). Porvoo: WSOY.
- Niiniluoto, I. 1984. *Arvojen olemassaolosta*, teoksessa *Tiede, filosofia ja maailmankatsomus*. Helsinki: Otava.
- Niiniluoto, I. 1991. *What's Wrong With Relativism?*. *Science Studies* 4:2, 17–24.
- Sajama, S. 1987. *Etiikka ja arvoteoria*, teoksessa M. Kamppinen (toim.), *Elämäntutkimustieto*, Gaudeamus, Helsinki 1987.
- Scruton, R. 1980. *Emotion, Practical Knowledge and Common Culture*. Teoksessa A.O. Rorty (toim.), *Explaining Emotions*. Berkeley: University of California Press.
- Stroup, T. (toim.) 1982. *Edward Westermarck: Essays on His Life and Works*. *Acta Philosophica Fennica* 32. Helsinki.
- Suhonen, P. 1988. *Suomalaisten arvot ja politiikka*. Porvoo: WSOY.
- Venkula, J. ja Rautevaara, A. 1992. *Arvot ja nuorten arvopohdinta*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Wahlström, R. 1992. *Moraalikehitys ja moraalikasvatus*. Teoksessa J. Kuusinen (toim.), *Kasvatuspsykologia*. Porvoo: WSOY.
- Westermarck, E. 1984. *Kristinusko ja moraalit*. Helsinki: Otava.